

NORDISKA MUSEET

Ex A. N. M. S.
Vägledn
[1987]

NÅGOT MAKALÖST! Nordiska museets astronomiska ur med armillarsfär

*Tillverkad av Jost Bürgi, Kassel,
slutet av 1500-talet*

*Guldsmedsarbete av Anton Eisenhodt,
Warburg*

Förgylld mässing och brons

Sockel av ebenholtz

Höjd 88,3 cm

NM 301.573

Det astronomiska uret består av två delar: ett horisontalt bordsur i ett fodral av ebenholtz samt över den en armillarsfär.

Bordsurets visartavla har en stjärnkarta med 49 stjärnbilder i gravyr. Runt denna löper en dubbel kalenderring med såväl juliansk som gregoriansk tideräkning. Över stjärnkartan ligger ett nätverk av mässing, indelat i segment eller astrologiska "hus". Överst finns tim- och minutvisarna; klockslagen är markerade på sockelns kant.

Stjärnkartan med kalendern rörde sig ursprungligen ett varv medurs på ett år under det att mässingsnätet vred sig moturs ett varv per dygn. Urverket är inbyggt i sockeln, så även slagverket: uret slog varje kvart och hel timma.

Det astronomiska uret kunde ge flera upplysningar: om tid och datum (enl gamla och nya stilen) och om stjärnornas lägen på himlen. Med dess hjälp kunde man göra astronomiska beräkningar och astrologiska iakttagelser.

Armillarsfären är en tredimensionell framställning av himlavalvet och åskådliggör stjärnornas och planeternas skenbara banor på himlen. Den omges av den breda horisontringen och, vinkelrätt mot den, meridianen med sin gradindelning. Själva sfären är upphängd i himmelspolerna och rörde sig ursprungligen ett varv medurs per dygn. Den drevs av timvisaren (förbindelsen saknas).

Inuti sfären finns ytterligare två rörliga delar: solen på sin ekliptiska bana och månens bana med den drakformade visaren, som anger månens skärningspunkter med ekliptikan. (Månen saknas men har troligen suttit på en axel vid drakringen.)

Som ett brett band runt armillarsfären löper djurkretsens (zodiakens) stjärnbilder, urklippta i tunn plåt. Även andra stjärnbilder är markerade, t ex Cassiopeia på norra himlavalvet. En inskrift omtalar där den nya stjärna som år 1572 upptäcktes i stjärnbilden (av Tycho Brahe) och sedan kunde observeras i 16 månader; det var en s k supernova.

v g v

Armillarsfären ställdes in på ortens polhöjd. Man kunde sedan avläsa hur stjärnorna, solen och månen vandrade runt himlavalvet, sett från betraktarens horisont. Med sådana observationer kunde man bl a förutsäga när en månförmörkelse skulle inträffa.

Hantverket

Uret är med största sannolikhet konstruerat och tillverkat av urmakaren Jost Bürgi (1552-1632). Han verkade länge hos lantgreven Wilhelm IV i Kassel, där han tillverkade många berömda ur som greven skänkte till andra furstar. Bürgi kallades senare till kejsar Rudolf II i Prag och blev dennes kejserlige urmakare. Det är troligt att Nordiska museets ur var en gåva till kejsaren.

Bürgi signerade inte sina ur men känns igen på det gedigna hantverket och de genomtänkta konstruktionerna. På armillarsfären är bl a den nästan osynliga mekanik, som driver solen runt ekliptikan, typisk för Bürgis snille.

Guldsmedsarbetena på armillarsfären är gjorda av Anton Eisenhodt, som också signerat sitt arbete: "Antonn Eisenhodt Warburgensis Sculpt". Eisenhodt (död 1603) var en känd guldsmed och kopparstickare från Warburg. Han har dekorerat flera av Bürgis ur. På armillarsfären kan man särskilt notera hans vackra graveringar med blomstermotiv, frukter och fåglar på meridianen.

Exakt vilket år det astronomiska uret tillverkades är oklart, men det skedde någong gång mellan 1582, då den gregorianska kalendern infördes, och 1603, då Eisenhodt dog.

Medeltidens världsbild

Nordiska museets ur illustrerar tydligt den medeltida världsbilden, där kunskapen om himlakropparna hade ett nära samband med religionen och med astrologin, dvs konsten att tyda stjärnorna.

Medeltidens människor tänkte sig jorden som en orörlig mittpunkt i universum. Kring jorden rörde sig solen, månen och planeterna i sina banor. Ytterst i världsalltet fanns himlafästet med sina till synes orörliga stjärnor. Denna bild av universum brukar kallas det geocentriska världssystemet och tillskrivs den grekiske astronomen Ptolemaios, som levde på 100-talet e.Kr. Det ersattes först på 1600-talet av det heliocentriska systemet som placerade solen i universums centrum.

Gud, som skapat universum, tänktes på medeltiden befinna sig utanför världsalltet; det gällde även änglarna och de saliga. Planeterna (de för ögat synliga) hade sedan länge namn efter antikens gudar: Mars, Merkurius, Jupiter, Venus och Saturnus. Efter dem fick veckodagarna sina latinska namn: hos oss byttes de mot nordiska gudanamn.

Astrologin hade en stark ställning på medeltiden. Furstarna anställde egna hovastrologer och påbörjade inga viktiga företag utan att först rådfråga dem. Astrologerna behövde ha astronomiska kunskaper för att veta hur himlakropparna rörde sig. Ett astronomiskt ur var ett hjälpmedel för att göra astrologiska spådomar. De dåtida horoskoperna liknade dem vi fortfarande ser i veckotidningarna.

Urets väg till Nordiska museet

I den kejserliga skattkammaren i Prag fanns i början av 1600-talet ett Bürgi-ur med armillarsfär. Eftersom man inte känner till något annat liknande ur, är det troligen fråga om det som nu finns på Nordiska museet.

År 1695 fanns detta ur på kungliga slottet i Stockholm. Det hade kommit dit tillsammans med andra skatter som hemfördes från Prag efter 30-åriga kriget. Uret räddades undan den stora slottsbranden 1697 men blev då mycket skadat.

Vid mitten av 1800-talet kom uret till Statens historiska museum, som på 1930-talet deponerade det hos Nordiska museet. År 1980 visades det på en stor internationell utställning om ur i München (Die Welt aus Uhr). I samband därmed restaurerades det av experter vid Bayerisches Nationalmuseum och fick sitt nuvarande utseende.

Barbro Bursell

Sul. 24.2.1987